

O'ZMU XABARLARI

ВЕСТНИК НУУЗ

АКТА NUUZ

**MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI O'ZBEKISTON MILLIY
UNIVERSITETI ILMIY JURNALI**

**JURNAL
1997 YILDAN
CHIQA
BOSHLAGAN**

**2023
1/9**

**Ijtimoiy-
gumanitar
fanlar turkumi**

Bosh muharrir:

I.U.MADJIDOV – t.f.d., professor.

Bosh muharrir o'rinbosari:

Y.S.ERGASHOV – f-m.f.d., professor.

Tahrir hay'ati:

Sagdullayev A.S. – t.f.d., akademik.

Ashirov A.A. – t.f.d., prof.

Balliyeva R. – t.f.d., prof.

Malikov A.M. – t.f.d., prof.

Yusupova D.Y. – t.f.d., prof.

Murtazayeva R.H. – t.f.d., prof.

Mo'minov A.G. – s.f.d., prof.

Nishonova O.J. – f.f.d., prof.

Abdullayeva N.B. – f.f.d., prof.

Madayeva Sh.O. – f.f.d., prof.

Tuychiyev B.T. – f.f.d., prof.

Utamuradov A. – f.f.n., prof.

Muxammedova D.G. – psix.f.d., prof.

Boltaboyev H. – fil.f.d., prof.

Rahmonov N.A. – fil.f.d., prof.

Shirinova R.X. – fil.f.d., prof.

Siddiqova I.A. – fil.f.d., prof.

Sa'dullayeva N.A. – fil.f.d., dots.

Kurbonova G.S. – fil.f.d., dots.

Djafarova D.I. – fil.f.d., dots.

Arustamyan Y.Y. – fil.f.d., dots.

Pardayev Z.A. – fil.f.f.d., PhD.

Mas'ul kotib: **Z.A.PARDAYEV**

TOSHKENT – 2023

Xalillayev O'. Yosh gandbolchilarni o'yin tayyorgarligiga o'rgatish uslubiyati	175
Xasanova G. Assessment criteria of organizational and management competences of master's students.....	179
Xatamova P. Zamonamiz qahramonining ijtimoiy portreti va komil inson tushunchasining mazmun mohiyati	182
Xolmirzayev E. Uyushmagan yoshlarning ijtimoiy faolligini rivojlantirishning pedagogik jihatlari	186
Xayitova Y. Innovatsion yondashuvlar asosida tibbiyotda biofizika modulini o'qitishning tarixiy taraqqiyoti va rivojlanish bosqichlarida fizika faninig o'rni	189
Haytbayeva S. Biologiya ta'limiga kompetensiyaviy yondoshuvni joriy etish va ta'lim jarayonini optimallashtirishda elektron axborot ta'lim resurslarini yaratish	192
Hakimov A. Kreativ yondashuv asosida biofizika fanini o'qitish metodikasini takomillashtirishda integrativ ta'lim metodikasi.....	196
Sharipova F. Biologiya fani o'qituvchisining kasbiy kompetentligini rivojlantirishning pedagogik omillari.....	199
Egamberganova D. Abulhasan Movardiyning "dunyo va din odobi" kitobidagi axloqiy ta'lim va tarbiya nazariyasining o'ziga xos xususiyatlari	202
Elmurodov A. Jadid matbuotida Muxtoriyat tuzish g'oyalarining aks etishi.....	205
Yunusov M. Davlat fuqarolik xizmatida jamoatchilik bilan aloqalar rolini oshirish	209
Yusupova F. Tasavvuf ta'limotida axloqiy ideal konsepsiyasi	213
Filologiya	
Abduvaliyeva X. Ingliz va o'zbek tillarida hunarmandchilikka oid atamalarining semantik xususiyatlari	216
Abdulloyeva K. Muloqot turlari nazariyasida nutqni shakllantirish usullari	219
Avazov N. Behbudiy ijodida she'riyat talqini	223
Azimova M. "Giperbola konseptual semantikasi" ni voqelantiruvchi verbal vositalar tizimi va ularning struktural turlari umumiy tavsifi	226
Baxadirov J. Ingliz tilidagi tashqi ijtimoiy reklamalarining lug'aviy va stilistik (uslubiy) xususiyatlari	229
Berdiyeva S. Ulug'bek Hamdam hikoyalarida epigraf	232
Болтаева Г. Генезис и представители жанра мухаммас в персидско-таджикской литературе эпохи XII-XV веков	235
Dinalieva A. Muhammadzokirova M. Symbolic function of imagery in the english fiction text.....	238
Jumanov V. Fatic communication officer interrogative sentences	241
Ibraximova D. Ingliz va o'zbek tillarida antroponimik birliklarning struktur-grammatik xususiyatlari	243
Исмаилова Х. Единство художественного хронотопа в творчестве Михаила Шолохова	246
Ismoilova M. O'zbek va ingliz tillarida qarashlilik – tegishlilikning semantik tarkibi	249
Karamova Sh. Yangilangan badiiy tafakkurning asosiy tamoyillari	252
Китян К. Творческое своеобразие Шервуда Андерсона (сборник «Уайнсбург, Огайо»)	256
Lokteva N. The principle of determining the genre of family chronicle in modern american literature	259
Mavlyanova N. Sara Keyn va Filipp Ridli dramalarida go'dak – bola obrazi talqini.....	262
Ravshanova G. Hajviyotda shakl va mazmun uyg'unligi.....	265
Ruziyev X. O'zbek tilshunosligida maqollar tadqiqi.....	269
Sattarova N. Godonimlarning tadqiqida etnonimlarning o'rni (Asaka tumani etnonimlari misolida).....	272
Siddiqova O. Komediya tadriji xususida	275
Sotvoldiyev B. Ingliz tili slenglarida qisqartmalarning o'ziga xos turlari	278
Tashova D. Istiqloq davri she'riyatida ikkilik shaklidagi ijodiy izlanishlar.....	282
Toshboyev B. Arabcha olinma so'zlarning grammatik va leksik xususiyatlari (10-13-asrlarda fors-tojik tilida yozilgan tarixiy asarlardagi tilshunoslik qarashlarning xulosalari asosida).....	286
Uralov A. Agglyutinatsiya va fuziya jarayonlarida nomutanosiblikning yuzaga chiqichi	289
Uralov J. Structural-semantic and functional features of english anthroponyms	292
Khakimova S. Cultural specifics of zoosymbols	295
Хамидуллаева Г. Интерпретация художественного хронотопа в повести Назара Эшонкула "Решетки ночи"	298
Ходжаева Н. Изучение загадок о зоонимах в Русском и узбекском языках.....	300
Kholmakhmadova N. Polysemy as the phenomenon of ambiguity in the language	303
Xolmurotova Sh. Ayollarga mutaassib shaxslar tomonidan psixologik ta'sir solayotgan omillar.	306
Xudoynazarova O'. Diniy barqaror birikmalarda madaniy qarashlar	309
Shayzakov G'. Ingliz tilida zamon ma'nosining lisoniy-pragmatik ifodalanishi	312
Shonazarova D. Diskurs dialog va diskursiv tahlil.....	315
Eshniyozova G Halima Xudoyberdiyeva she'riyatida qo'llangan lafziy san'atlarning leksik-morfologik xususiyatlari...118	

Kamola ABDULLOYEVA,

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti

E-mail: kamolaabdulloyeva438@gmail.com

TDO 'TAU dotsenti f.f.d N.Z. Normurodova taqrizi asosida

COGNITIVE PRINCIPLES OF EXPRESSING THOUGHTS IN A LITERARY TEX

Annotation

In the system of general linguistic and linguocognitive researches, along with the study of language categories, categorization and conceptualization of knowledge, the processes of identifying and studying cognitive principles that determine the specific characteristics of expressing and distributing information are of particular interest. The cognitive essence of the text is that any text includes aspects aimed at understanding and interpreting, cognitive processes, that is, expressing the semantic content of the text.

Key words: Cognitive principles, principle of linguistic economy, principle of old-new information, cognitive, the principle of foregrounding.

КОГНИТИВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ВЫРАЖЕНИЯ МЫСЛИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Аннотация

В системе общелингвистических и лингвокогнитивных исследований, наряду с изучением языковых категорий, категоризацией и концептуализацией знаний, особый интерес представляют процессы выявления и изучения когнитивных принципов, определяющих специфические особенности выражения и распространения информации. Когнитивная сущность текста заключается в том, что любой текст включает в себя аспекты, направленные на понимание и интерпретацию, познавательные процессы, то есть на выражение смыслового содержания текста.

Ключевые слова: Когнитивные принципы, принцип лингвистической экономии, принцип старой-новой информации, когнитивность, принцип выдвигания.

BADIY MATNDA FIKR IFODALASHNING KOGNITIV TAMOYILLARI

Annotatsiya

Umumiy lingvistik va lingvokognitiv tadqiqotlar tizimida til kategoriyalarini o'rganish, bilimlarni turkumlashtirish va kontseptualashtirish bilan bir qatorda axborot ifodalash va tarqatishning o'ziga xos xususiyatlarini belgilab beruvchi kognitiv tamoyillarni aniqlash va o'rganish jarayonlari alohida qiziqish uyg'otadi. Matnning kognitiv mohiyati shundaki, har qanday matn tushunish va izohlash, kognitiv jarayonlar, ya'ni matnning semantik mazmunini ifodalashga qaratilgan jihatlarni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: Kognitiv tamoyillar, lingvistik tejamkorlik/yaxlitlik prinsipi, eski-yangi ma'lumotlar tamoyili, kognitivlik, ilgari surish tamoyili.

Kirish. Badiiy matn shakllantirish ma'lum me'yorlarga amal qilishni talab qilib, ulardan kommunikativ va kognitiv yondashuvlar eng muhimlari sanaladi. Matnga bir tomonlama, ya'ni kommunikativ yoki faqat kognitiv yondashuvning o'zi ham yetarlicha emas. Buni shartli ravishda shunday izohlash mumkinki, tilshunoslikda tildan foydalanishni insonning kognitiv faoliyati bilan bog'lashga asoslovchi antroposentrik paradigмага o'tkazish demakdir. E.S. Kubryakovning fikricha, har qanday til hodisasini tavsiflashda uning ikki funksiyasi – kognitiv va kommunikativ-e'tiborga olinishi kerak. Biz tadqiqot ishimizni aynan shu yondashuvni yoqlagan holda amalga oshiramiz. Zero, ushbu yondashuvlarsiz mukammal badiiy matnni shakllantirish imkonsiz va bunga faqatgina bilim (cognition) va muloqot (communication) vositasida erishish mumkin. Bu jarayon bevosita kognitiv tilshunoslik hamda uning tarmog'i bo'lgan kognitiv stilistikaga murojaat etishni taqozo etishini aytib o'tish joiz.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Kognitiv stilistika kognitiv tilshunoslikning hozirgi vaqtda faol rivojlanayotgan yangi sohalaridan biridir. Kognitiv tilshunoslikda stilistik yo'nalishning shakllanishi umumiy nazariy qarashlar va ba'zi tushunchalar, jumladan, yetkazib berish(interpretatsiya), kontseptual ma'lumot va boshqalar, shuningdek, ko'plab tushunchalar va kognitiv tilshunoslikda stilistik tadqiqotlar bilan bog'liq holda ishlab chiqilgan tahlil

usullarini ijodiy qo'llash imkonining paydo bo'lishi bilan bog'liq hisoblanadi.

N. M. Djusupov ta'kidlaganidek, stilistikaga kognitiv yondashgan holda "allaqachon stilistikaning ham umumiy nazariy, ham individual amaliy masalalarini kognitiv tushunish va xulosa chiqarishga imkon beruvchi bir qator nazariy qarashlar va tushunchalar vujudga keldi" [9].

Hozirgi vaqtda kognitiv stilistika bevosita kognitiv tilshunoslikka bog'liq ravishda yechimini kutayotgan bir qator masalalarni qamrab oladi [5]:

- kognitiv uslub muammolari;
- stilistik vositalar va matnni kontseptualashtirish muammolari;
- matnda axborot ifodalashning kognitiv tamoyillari;
- stilistik vositalarning kognitiv asoslari;
- badiiy matndagi kognitiv metafora nazariyasi;
- badiiy matn va nutqda kontseptual integratsiya nazariyasi;
- matnli aloqaning implikativ jihatlari;
- badiiy matnda bilim tuzilmalarining har xil turlarini aks ettirish.

Badiiy matnda fikr ifodalash yoki ma'lumotni aks ettirishning kognitiv tamoyillari to'g'risida turli mutaxassis olimlar tomonidan turlicha qarashlar ilgari suriladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ma'lumki, ma'lumotlar tuzilishi uni aks ettirishda ham, nutqni idrok etish jarayonida

ham muhim rol o'ynaydi. E.S. Kubryakova ta'kidlaganidek, til bilimlarini qayta ishlashda nafaqat qayta ishlash jarayonida yuzaga keladigan yoki uzoq muddatli xotiradan o'chib ketuvchi aqliy bilimlarni o'rganish, shu bilan birga unda sodir bo'ladigan jarayon yoki operatsiyalarni ham o'rganish zarur hisoblanadi [10]. Boshqacha qilib aytganda, matnni kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan ko'rib chiqishda matndagi ma'lumotlarni ifodalashning kognitiv tamoyillariga katta e'tibor qaratish lozim. Bunday tamoyillarga shakl va ma'no o'xshashligi tamoyili (iconicity), eski va yangi ma'lumotlarni ifodalash tamoyili, ilgari surish tamoyili (foregrounding), seroblik tamoyili (redundancy) va lingvistik tejamkorlik/yaxlitlik (economy) tamoyilini o'z ichiga oladi.

Zamonaviy tilshunoslik sohasida kognitiv tamoyillar eng murakkab va bahsli masalalardan biri sanaladi. "Kognitiv atamalarining qisqacha lug'ati" da (1996) kognitiv tamoyillar Luzina tomonidan "nutq/matndagi ma'lumotlarni ifodalashdagi kognitiv munosabatlar va kognitiv cheklovlar; matn / nutqni yaratish va matnda ma'lumotlarni ifodalash bilan bog'liq pragmatik tamoyillarining kognitiv asoslari yoki cheklovlari, uni taqdim etish ketma-ketligi va boshqalar" sifatida izohlanadi. [12].

Nutqni tashkil qilishda ishtirok etuvchi murakkab kognitiv tuzilma sifatida ikkita asosiy kognitiv tamoyil ajralib turadi – shakl va ma'no o'xshashligi tamoyili (the principle of iconicity) va "berilgan" ma'lumot va "yangi" ma'lumotni ajratish prinsipi (the principle of "old" and "new" information). Shu bilan bir qatorda yana bir muhim kognitiv tamoyil – matnni yo'naltirish prinsipi (the principle of orientation) ham odatdagi matn quruluşi to'g'risidagi so'zlovchining bilimlarini ifodalash uchun prototip vazifasini bajaradi [12].

G.G. Molchanova matn yaratishda hamda nutq ifodalashda muhim o'rin egallovchi uchta asosiy kognitiv tamoyilni batafsil tavsiflaydi:

lingvistik tejamkorlik/yaxlitlik prinsipi (принцип лингвистической экономии);

shakl va ma'no o'xshashligi prinsipi (принцип иконичности);

voqelikni variativ talqin qilish prinsipi (принцип вариативной интерпретации действительности) [14].

Shuni ta'kidlab o'tish joizki, yuqorida keltirilgan tamoyillar kognitiv stilistika nuqtai nazaridan tahlil qilinganda stilistik vositalarning (metafora, metonimiya, antonimiya, ironiya, gradatsiya, epitet, zeugma va boshqalar) tahlil prizmasi orqali ko'rib chiqiladi. Bunda asosiy urg'u muayyan kognitiv tamoyillar, ularning o'ziga xos xususiyatlari, lingvistik va ekstralingvistik omillarning aloqasiga qaratiladi.

Shuningdek, T.V. Vasilyeva badiiy asarni kognitiv-funksional tahlil qilishda quyidagi beshta asosiy tamoyilga e'tibor qaratishni ta'kidlab o'tadi [6]:

bilish prinsipi (принцип ориентации на фоновое знание);

prototiplik prinsipi (прототипический принцип);

shakl va ma'no o'xshashligi prinsipi (принцип иконичности);

lingvistik tejamkorlik/yaxlitlik prinsipi (принцип языковой экономии);

urg'u prinsipi (принцип выделенности).

Tahlil va natijalar. Badiiy matnni turli matnlar va badiiy faoliyatning kombinatsiyasi natijasida shakllantiriladigan va badiiy diskursni tashkil etuvchi bir qator badiiy obrazlarning jamlanmasidan tuzilgan birikma sifatida tavsiflash mumkin. Bu tasvirlar badiiy muloqot ishtirokchilari hisoblangan muallif va kitobxon ongida shakllanadi hamda estetik-badiiy mavjudlikning o'ziga xos lingvistik shakllarini o'zida mujassamlashtiradi. Badiiy matnga kognitiv yondashuvning muhim xususiyatlaridan biri kognitiv birliklar – tushunchalardan (concepts) foydalanish hisoblanadi.

Chunonchi, madaniy ma'lumotlarni o'zida mujassamlashtirgan komponentlarni o'zlashtirmasdan turib uning ekvivalent versiyasini aks ettirish juda qiyin. Darhaqiqat, sifatli badiiy tarjima shu tildan foydalanuvchi mamlakatning an'analari, urf-odatlar, adabiyoti, madaniyati, stereotiplari va tarixi to'g'risida ilgari shakllangan bilimlarga asoslanadi. Muallif va kitobxon o'rtasida amalga oshiriluvchi hamda asar qahramonlari tasvirlangan muloqot badiiy tushunchalar yordamida amalga oshiriladi.

Zamonaviy tilshunoslikda antroposentrik paradigmaning paydo bo'lishi hamda tilning inson aqliy faoliyatiga bog'liqligi o'rtasida aloqadorlik mavjud sanaladi. Shu sababli nutqni tahlil qilishda uning ikki funksiyasi, xususan, muloqot va kognitiv, ya'ni aqliy xususiyatlariga diqqat qaratish talab etiladi. Bu haqida E. S. Kubryakova tomonidan quyidagicha fikr bildiriladi; "har qanday til hodisasi kognitiv hamda kommunikativ tamoyillarga ega bo'lgandagina yetarlicha asoslangan hisoblanadi" [11].

Zamonaviy tilshunoslikda axborot hamda uni turlarga ajratishga katta ahamiyat beriladi. I. R. Galperin axborotni uch turga ajratadi:

faktga asoslangan;

yashirin;

konseptual [8].

Axborotning bunday farqlanishidagi asosiy omil badiiy matn va uning talqiniga e'tibor qaratishni anglatadi. Ushbu jarajonda adabiy matn/nutq talqinida asosiy maqsad muallifga xos bo'lgan individual dunyo manzarasini aks ettiruvchi konseptual ma'lumotni ochib berish sanaladi.

Ma'lumotning yuqorida sanab o'tilgan turlaridan tashqari "Kognitiv atamalarining qisqacha lug'ati" da stilistik va pragmatik ma'lumotlar ham ta'kidlanadi. Stilistik ma'lumotlar ham o'z navbatida bir qancha turlarga ajratiladi:

hissiy ma'lumotlar;

baholovchi ma'lumotlar;

obrazli ma'lumotlar.

Shu bilan bir qatorda bazi mutaxassislar axborotni ikki turga, ya'ni kognitiv va matn mazmuniga xos turlarga ajratishadi (Kubryakova, van Deyk). Ushbu nazariyaga ko'ra, kognitiv ma'lumotlar bilim, e'tiqod, munosabatlar, fikrlar, g'oyalar kabilarni o'z ichiga oladi. Matn mazmuniga xos axborot esa nutqiy harakatlar, vaziyatlar, muloqot kabilarda namoyon bo'ladi. Shuni unutmashlik lozimki, nutqni kognitiv tahlil qilishda ma'lumotni eski (berilgan, ma'lum) va yangi (noma'lum) ga ajratish alohida ahamiyatga egadir [13].

Yozma matndagi ma'lumotlar yangi va eski elementlar nuqtai nazaridan tartibga solinadi. Tilni o'rganishdagi axborot tuzilishini funksional nazariy asosda tahlil qilish til foydalanuvchilari uchun ma'lum va mavjud hamda yangi tushunchalar o'rtasidagi o'zaro ta'sir jarayoni sifatida qaraladi [3,4]. Shu nuqtai nazardan, eski va yangi tushunchalar, mos ravishda kontekstdan qayta tiklana bo'ladigan (og'zaki yoki og'zaki bo'lmagan), va qayta tiklanmaydigan ma'lumotlarga tegishli sanaladi. Ushbu tahlil doirasida matndagi axborot tuzilishi mavzulashtirilgan (tematik) tuzilish bilan bog'liqdir.

Matn ravon va tushunarli bo'lishi uchun u ma'lumot tarqatish tamoyillariga rioya qilgan holda tuzilgan bo'lishi kerak, ya'ni aloqadorlik yuzaga keltirish uchun eski va yangi ma'lumot o'rtasida muqobillik bo'lishi kerak. Aynan ma'lumot guruh uchun alohida belgilanmagan bu tamoyil matnning kommunikativlik xususiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Zero, nutq yoki matn ravon hamda tushunishga oson bo'lishi uchun eski va yangi ma'lumotlar nutqda bir maromda aks etgan bo'lishi lozim.

Yuqorida aytib o'tilganidek, ifodalangan ma'lumotning kognitiv/funksional tamoyilga asoslangan bo'lishi – undagi eski va yangi ma'lumotlar ketma-ketligini hamda ular o'rtasidagi bog'liqlikni aks ettirishni anglatadi.

Matndagi eski va yangi ma'lumot o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikka erishish so'zlovchidan tema hamda remani tanlay bilish hamda gaplarni sintaktik jihatdan xilma-xillik ko'nikmasiga ega bo'lishni talab qiladi.

Prince hamda Hallidayning fikricha, axborotning ushbu "eski-yangi" tamoyiliga rioya qilish matnning kommunikativlik xususiyatiga ta'sir qiladi, chunki ushbu tamoyil matnni yanada ravon hamda tushishga osonroq bo'lishini ta'minlovchi omil hisoblanadi [3,4].

Axborotning aks ettirilishi, tematik tuzilmasi va sintaktik tartibi bizning qayta ishlash qobiliyatlarimiz nuqtai nazaridan kognitiv tuzilma hamda idrok doiramizga bog'liq xususiyatdir [1].

Shu nuqtai nazardan, Klifton va Fraizer [2] tomonidan amalga oshirilgan izlanishlar shuni ko'rsatadiki, eski-yangi ma'lumotlar tamoyili umumiy bo'lmasdan, ma'lum bir konstruksiyalarga tadbiiq etish mumkin. Chunonchi, u fikrni tushunish hamda til normalariga har doim ham mos tushavermaydi. Xuddi shunday, Arnold va boshqalar (2000) grammatik murakkablik ham, nutq tarkibi ham uni tashkil etuvchi elementlarga ta'sir qiladi, chunki ular ikkalasi ham rejalashtirish va gap tuzishdagi tamoyillarga tayanadi, degan fikrni ilgari surishadi.

Kognitiv tilshunoslar tomonidan e'tiborni aks ettirish xususiyatlari nutq elementlarining aniqligi va ravshanligi darajasiga bog'liq tarzda izohlanadi. Zero, idrok hamda fikrning teranligi mulohaza hamda tushunchaning asosiy belgilari sanaladi. Qanday gap tuzilgan bo'lishidan qat'iy nazar, e'tiborni jalb etish maqsadida maxsus elementlardan foydalanamiz. Shu nuqtai nazardan e'tibor hamda izchillik so'zlovchi yoki yozuvchi tomonidan tanlanadigan mazmuniy tuzilishga bog'liq hisoblanadi.

Badiiy matnning kognitiv tuzilishida fikr ifodalash hamda axborot tarqatish muhim ahamiyatga ega sanaladi. Badiiy matnda fikr ifodalashning bir qancha muhim kognitiv tamoyillari mavjud:

- shakl va ma'no o'xshashligi tamoyili;
- eski va yangi ma'lumot nisbati;
- ahamiyatlilik va "ilgari surish" tamoyili
- lingvistik tejamkorlik/yaxlitlik tamoyili.

Shunday qilib, ilgari surish (foregrounding) matnning kommunikativ tuzilishi nuqtai nazaridan kognitiv tamoyillarning eng muhimlaridan sanaladi. "Ilgari surish" tamoyili kitobxonning e'tiborini matnning alohida ajratib ko'rsatilgan yoki ta'kidlangan muayyan qismiga jalb etgan holda zarur ma'lumotni topishni osonlashtiradi, shuningdek ma'lumotni kognitiv qayta ishlash jarayonidagi eng muhim omillardan hisonlanadi. Darvoqe, "ilgari surish" (foregrounding) zamonaviy tilshunoslik va stilistikada keng qo'llaniluvchi tushunchalardan hisoblanib, dastlab rus formal maktabida B. A. Larin, R. Yakobsonlar, Praga lingvistik

markazida B. Gavranek, Y. Mukarjovskiy, stilistikada I.V. Arnold tomonidan o'rganilgan. Shunindek, o'zbek tilshunosligida ham D.U. Ashurova, M.R. Galiyeva, N.M. Djusupov, N.Z. Normurodovlar badiiy matnga xox kognitiv tamoyillar ustida muayyan ishlarni amalga oshirishgan.

Badiiy matnni lingvomadaniy nuqtai nazardan tahlil qilishda quyida keltirilgan jihatlariga e'tibor berish zarur hisoblanadi, xususan bizning tadqiqot ishimizda ham ushbu xususiyatlarga alohida e'tibor qaratilgan.

a) til va madaniyat o'zaro chambarchas bog'liq;

b) madaniyatni o'rganishda badiiy matn o'rganishning muhim vositasi hamda madaniy bilim va axborotning asosiy manbaidir [8,13].

Xulosa va takliflar. Madaniy ma'lumotlarni tahlil qilish nuqtai nazaridan badiiy matn yoki nutq madaniyat shakllaridan birini ifodalagani bois uning alohida ahamiyatini qayd etish joizdir. Chunonchi, aynan badiiy nutq ijtimoiy-madaniy, estetik va hissiy ma'lumotlarning tashuvchisi sanaladi. Shuni ta'kidlash kerakki, badiiy matnda mavjud bo'lgan madaniy ma'lumotlar o'ziga xos xarakterga ega bo'lib, har xil turdagi matnlarda turlicha aks etishi mumkin. Xususan, muallif fikrlari, mulohazalari va xulosalari orqali ifodalanuvchi obyektiv xususiyatlari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan inson faoliyatining intellektual va ruhiy holatlarini aks ettiruvchi matnlar alohida ahamiyatga egadir. Chunki bunday matnni idrok etish uchun kitobxondan milliy madaniyat, qadriyatlar, urf-odatlar hamda madaniy malakaga ega bo'lish talab etiladi.

Yuqoridagilarni umumlashtirgan holda quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

- badiiy matn antroposentrik paradigma nuqtai nazaridan o'rganish matn lingvistikasi, kommunikativ lingvistika, kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiya kabi fan tarmoqlari o'rtasidagi yaqin munosabatlarni taqozo etadi;
- badiiy matnga xos tavsifining kommunikativ modeli matnni aloqaning asosiy birligi, adresat va adresant omillarini aloqador ikki tomonlama kommunikativ faoliyat, keng ijtimoiy-madaniy kontekst sifatida yondashiladi;
- badiiy matnni kognitiv tilshunoslik nuqtai nazardan o'rganish ushbu hodisaning murakkab kognitiv tuzilishini tarkibiy xususiyatlari va axborot ifodalashning kognitiv tamoyillari, konseptualashtirish va turkumlashtirishga bevosita aloqador bo'lgan talqin (interpretation) jihatlariga tayangan holda ochib beradi.
- badiiy matnni lingvokulturologiyadagi tahlili esa matnning lingvomadaniy mazmunini tashkil etuvchi lingvomadaniy birliklar tizimini ochib berish, madaniy tushunchalarni mazmun-tematik jihatdan dominant sifatida o'rganishni, matnni umuminsoniy, milliy-xususiy, individual-shaxsiy g'oyalarni aks ettiruvchi muallifga xos lingvistik dunyo manzarasi tasviri sifatida ko'rib chiqishni taqozo etadi.

ADABIYOTLAR

1. CHAFE, W. Some things that narrative tells us about the mind. B. K. Britton; A. D. Pellegrini(Eds.) Narrative thought and narrative language. New Jersey: Lawrence Erlbaum, p.79-98,1990.
2. CLIFTON, C. J. R.; FRAIZER, L. Should new information come before new? Yes and NO. Memory and Cognition, 32, p. 886-895, sept. 2004.
3. HALLIDAY, M. A. K. An introduction to functional grammar. London: Arnold, 1985. 387 p._____. An introduction to functional grammar. London: Hodder Arnold Publication, Revised Edition, 2004. p. 689.
4. PRINCE, E. F. Towards a taxonomy of given-new information. P. Cole (Ed.) Radical pragmatics. New York: Academic Press, p. 222-255, 1981.
5. Ашурова Д.У. Развитие когнитивной лингвистики в Узбекистане//Хорижий филология: тил, адабиёт, та'лим. – С., 2016 -№3,54- 58 с.
6. Васильева Т.В. Заголовок в когнитивно-функциональном аспекте (на материале современного американского рассказа): Дис. ... канд. филол. наук. – М.,2005. – 231 с.
7. Воробьев В. В. Лингвокультурология : (Теория и методы) / В. В. Воробьев. – М. : Изд-во Рос. ун-та дружбы народов, 1997. – С. 45–48.
8. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – М. :Наука, 1981.–139 с.
9. Джусупов Н.М. Когнитивная стилистика: теория и практика стратегии выдвижения в художественном тексте. – Ташкент, 2019 – 464 с.

10. Краткий словарь когнитивных терминов // Е. С. Кубрякова [и др.] ; под общ. ред. Е. С. Кубряковой. – М. : Филол. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, 1996. – 245 с.
11. Кубрякова Е. С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики /Е. С. Кубрякова // Вопросы когнитивной лингвистики. – Тамбов, 2004. – № 1. – С. 6–17.
12. Лузина Л.Г. Выдвижение // Краткий словарь когнитивных терминов / Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. – М.: Филологический факультет МГУ им. М.В. Ломоносова, 1996а. – С. 21–22.
13. Маслова В. А. Лингвокультурология / В. А. Маслова. – М. : Академия, 2007. – 208 с.
14. Молчанова Г.Г. Английский как неродной: текст, стиль, культура, коммуникация. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2007. – 384 с.